

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

7 / 1 (Bahar 2020): 417-439

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DE LAFZÎ DELİLLERİN
KESİNLİK SINIRI VE BİLGİ DEĞERİ

The Knowledge Value and the Certainty Limit of Literal
Evidences in view Fakhr al-Din al-Râzî

Selma ÇAKMAK

Araştırma Görevlisi, Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Temel İslâm Bilimleri İslâm Hukuku Bilim Dalı, e-Mail: cakmakselma@yahoo.com, Orcid No: 0000-0001-7551-9315

Hakemler / Referees:

Doç. Dr. Sabri YILMAZ / Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Dr. Öğr. Görevlisi Saadet ALTAY / Ağrı İ. Çeçen Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 07 Mayıs / May 2020
Kabul Tarihi / Accepted: 29 Mayıs / May 2020
Yayın Tarihi / Published: 30 Haziran / July 2020
Cilt / Volume: 7
Sayı / Issue: 1
Sayfa / Pages: 417-439

Atıf / Cite as: Çakmak, Selma. "Fahreddin Er-Râzî'de Lafzî Delillerin Kesinlik Sınırı ve Bilgi Değeri" [The Knowledge Value and the Certainty Limit of Literal Evidences in view Fakhr al-Din al-Râzî]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 7/1 (2020): 417-439.

Doi: <https://doi.org/10.17859/pauifd.733586>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, İthenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with İthenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 7 (1) 2020: 417-439

FAHREDDİN ER-RÂZÎ'DE LAFZÎ DELİLLERİN KESİNLİK SINIRI VE BİLGİ DEĞERİ*

Selma ÇAKMAK**

Öz:

Fahreddin er-Râzî'nin sistematik biçimde tartışılmasında öncü olduğu ve bir ilke olarak ortaya koyduğu lafzî delillerin kesinlik taşımadığı iddiası İslâm düşünce tarihinde ilgi görmüştür. Onun hakikat bilgisini elde etmede bir esas olarak benimsediği bu ilkeyi, fıkıh usûlü, tefsir ve kelâma dair eserlerinde de sıklıkla vurgulaması dilin kesinliği meselesini metodolojik bir düzlemde ele aldığı göstermektedir. Bir metot olarak dilin kesinlikten uzak olduğu iddiası vahyin de güvenilirliğini sorgulamaya kapı araladığı için etkin bir İslâm âlimi olan Râzî'nin bu ilkesini doğru bir şekilde anlamak ve analiz etmek büyük önem arz etmektedir. Râzî'nin ilim camiasında yankı uyandıran ve tartışılan dilin kesinliği meselesini hangi amaçlarla dile getirdiğinin ve ne söylemek istediğinin analiz edilmesi gerekmektedir. Bunun için de iddianın içeriği ve arka planı haricinde Râzî'nin kesinlik anlayışını irdelemek bu çalışmanın öncelikli amaçlarından biridir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usûlü, Fahreddin er-Râzî, lafzî deliller, ihtimal, kesinlik

The Knowledge Value and the Certainty Limit of Literal Evidences in view Fakhr al-Din al-Râzî

Abstract:

The thesis that language proofs are uncertain which Fakhr al-Din al-Râzî was pioneer in the certainty of language systematically and he put forward as a principle is also interested in the history of Islamic thought. Emphasizing this principle in his usul-i fiqh, Islamic theology ad tafsir works, which he adopts as a basis in obtaining truth knowledge, shows that he adress the problem language certainty in methodological ground. It is of great importance to correctly understand analyze this principle of al-Râzî, who is an ascendant Islamic scholar since his claim that language as a method is far from certainty opens the door to question the reliability of the revelation. It is necessary to analyze for what purposes al- Râzî expresses the question of certainty, which created reactions and discussed in Islamic science community and what he want to say. Thus, it is one of the preferred aims of this research to examine al-Râzî's understanding of certainty along with the content and background of this claim.

Keywords: Usûl-i fiqh, Fakhr al-Din al-Râzî, literal evidence, probability, certainty

STRUCTURED ABSTRACT

The problem of the certainty of language is an issue that concerns all scientific disciplines and provides information about methodological orientation. Because language appears as a manifestation of human social identity, it is an essential tool in

* Bu makale yazara ait "*Sadrüşşerâ'nın Fıkıh Usûlü Düşüncesinde Lafızların Kesinliği Problemi*" adlı doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

** Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Temel İslâm Bilimleri İslâm Hukuku Bilim Dalı Araştırma Görevlisi, e-Mail: cakmakselma@yahoo.com, Orcid No: 0000-0001-7551-9315

the transfer and development of thought and meaning. In this direction, language is an indispensable element of everyday life, which encompasses every field of life. However, language has an importance that cannot be ignored in the scientific literature. In this sense, the language not only provides the transfer of knowledge, but also has the quality of being a source from which information is acquired. This bidirectional feature required the language to be examined meticulously, especially in religious sciences, which origin is revelation.

Because the communication between man and Allah takes place through the Prophet, who is given the task of transmitting and explaining revelation. Therefore, the main purpose of religious sciences is to understand properly the aims and intricacies of the revelation, which is revealed in language. For this purpose, the addressing of the word to the tenderer, the determination of the intent of the word, the sanction value of it etc, are all issues that are among the main issues in Islamic sciences.

It is possible to see the debate of language certainty as a methodological problem that questions the reliability and resourcefulness value of language as a method in itself. The questioning of language in this framework brought the discussion of what the robust methodology is that information in Islamic knowledge can be obtained. For this purpose, al-Rāzī aims to establish a certainty that is free from all kinds of conflicts, suspicions and possibilities in obtaining the truth information. Because the knowledge of truth evaluated within the subject of theology is the basis of all sciences. For the building to be solid, the foundation must be built firmly. In addition, he expresses the claim that the literal evidences are not certain.

The principle that literal evidences are not certain is seen as a principle that al-Rāzī is based on in determining the issues related to the truth. Because the information aimed at revelation does not have certainty in the information intended for truth. The fundamental of discourse is to make mutual agreement; this is a flexible structure that takes place with the proofs. Because the main factor that determines the discourse is the will of the speaker, and this will is understood by the proofs used during the speech. These proofs are not elements that express absolute certainty according to Razi. For this reason, deduction with literal evidences is not true at all only in the issues which the definitive truth knowledge is required. But in the issues exact this scope literal evidences are acceptable. Because in the absence of a definitive verdict, it is obligatory to rely on assumptive knowledge.

While determining al-Rāzī's understanding of certainty, it should not be overlooked that it is based on certainty that is absolutely free from any possibility, whether based on evidence or not. As a matter of fact, he frequently criticizes the fact that there is no opposite when talking about the existence of something in this context.

According to him, the absence of evidence about the existence or absence of something does not give any definitive information. In this sense, it is necessary to rely on certain evidence to prove the existence or absence of something. This is the deduction method that al-Rāzī used in his view that the words do not express certainty.

According to al-Rāzī, it can never be known that the word is free from the possibilities –he examines these in detail- since the existence of evidence that these possibilities do not indicate that there are no possibilities. Accordingly, the certainty of literal evidences cannot be mentioned. Here, too, it is possible to see that Rāzī acted with an investigative method in obtaining precise information and that he was after a certainty that would have no doubt. According to al-Rāzī, there should be no possibility to eliminate certainty in order to talk about certainty.

Ignoring that al-Rāzī's search for the method of reaching the knowledge of truth is the basis of the discourse that the language is not certain, it can be thought that al-Rāzī's efforts regarding the theoretical epistemology cannot be understood, and the scientific systems as a whole are open to the danger of being open to interpretation and distortion. As a matter of fact, the view that language is not certain has been harshly criticised because of these concerns.

Keywords: Usûl-i fiqh, Fakhr al-Din al-Râzî, literal evidence, probability, certainty

GİRİŞ

Dil insanlar arası iletişimi sağlayan temel bir araç vazifesi gördüğü için Allah da kullarına hitap ederken insanların kullandığı dili esas almış, fani ve kusurlu olan insan, dil vasıtasıyla Yaratıcı'ya muhatap olduğunu idrak etmiştir. Bu sebeple Allah'ın muradını anlayabilmek için vahyi konu edinen dinî ilimlerde dil ve dil bilimleri önemli bir yere sahiptir. Nitekim insanla kaim olan dil İslam düşüncesinde sözü edilen dört varlık mertebelerinden (âyân, ezhân, lisân, hatt) biri kabul edilmektedir.¹ Bu mertebelerin esası dış dünyadaki varlıktır. Diğer mertebeler ise birbiriyle irtibatlı biçimde dış dünyadaki hakiki varlığın farklı tezahürleridir. Buna göre zihnin varlığı kavramasıyla hakikatin sûrî varlığı temayüz eder. Dil kavramsal olarak zihinde yer alan varlığa sözsel biçim veren lafzî varlık alanını temsil ederken,² hattî varlık düzeyinde ise söz yazı ile açığa çıkar.³ Dış dünyada ve zihindeki varlık sabit ve değişmezdir. Ancak dil ve yazı düzlemindeki varlık toplumsal uzlaşıya dayandığı için şahıslara, zaman ve mekana göre farklılaşma özelliğine sahiptir.⁴

Dilin, dıştaki ve zihindeki varlıkları ifade etmeyi, bu düzleme dair bilgileri aktarmayı sağlayan niteliği dilin önemini ve vazgeçilmezliğini ortaya koymakla birlikte, değişime müsait yapısı, varlık-düşünce-dil ilişkisinde dilin konumunu ve işlevini belirlemeyi güçleştirmektedir. Çünkü dilin sürekli değişim imkanını barındıran yapısı, dildeki varlık düzeyinin sabitelerini belirlemeyi zorlaştırırsa da, dil olmaksızın varlık ve düşünce hakkında konuşmak, bu eksende toplumsal bir varlık alanı inşa etmek mümkün değildir. Bu anlamda dil, varlığın ve düşüncenin yaşama mezc edilmesini temin eden bir vasıta. Çünkü o, varlık kazanmak için bir vazedene muhtaç olmakla birlikte –ki dilin kaynağı konusu tartışmalıdır–⁵ toplumsal varlık içerisinde yerini aldıktan sonra insanlar arası diyalogu yöneten bir yapıya dönüşmektedir. İnsan toplumsal seviyede varlık kazanabilmek için dile muhtaç olduğu gibi, toplum da dilin bu esnek yapısı sayesinde dile kendi özelliklerini yansıtabilmektedir.⁶ Nitekim İslâm toplumunun inşâsı da dil vasıtasıyla insanlığa bildirilen vahiyle gerçekleşmiştir.⁷ Dolayısıyla dil insanın ve insan eliyle inşa edilen herşeyin vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu durum farklı amaç ve vesilelerle dilin güncelliğini korumasını sağlamıştır. Bu çalışma da güncelliğini koruyan bu problemin

¹ Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah et-Teftazânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: 'Alemü'l-kütüb, 1418/1998), 1/ 342.

² Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Maksadü'l-esnâ fi şerhi me'âni esmâillâhi'l-hüsnâ* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003), 25.

³ Teftazânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, 1/ 343.

⁴ Gazzâlî, *Maksadü'l-esnâ*, 26; Teftazânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, 1/ 343.

⁵ Sabri Yılmaz, *Kelam'da Te'vil Sorunu*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 30-32.

⁶ Tahsin Görgün, "Klasik Anlama Yöntemlerinin (Fıkıh ve Tefsir Usûlü) İmkân ve Sınırlar", *Güncel Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı (Tebliğ ve Müzakereler)*, nşr. Mehmet Bulut (Ankara: DİB Yayınları, 2004), 314.

⁷ Tahsin Görgün, "Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur'ân", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, nşr. Bilal Gökçür vd. (Ankara: Özkan Matbaacılık, 2010), 14.

fıkıh usûlü tarihinde önemli ve özgün bir örneğini temsil eden dilin kesinlik taşımadığı tartışmasının Râzî ekseninde incelenmesini amaçlamaktadır.

1. Fahreddin er-Râzî Ekseninde Dilin Kesinliği İddiasının Temeli

Râzî'nin ortaya attığı dilin kesinlik taşımadığı iddiası İslâm düşünce literatüründe bilgi kaynağı olarak dil ve kesinlik meselesini sistemleştirmesi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Bununla birlikte iddianın sahibi Fahreddin er-Râzî'nin kendisinden sonraki âlimlere ve ilmî çalışmalara yön verecek düzeyde etkin bir âlim olması bu savı daha ilgi çekici hale getirmiştir. Nitekim o eserlerinde benimsediği tahkik metodu ve meseleleri izah etmede kullandığı metafizik-mantık dilin etkisiyle adıyla anılan bir ekolün varlığından söz edilecek bir öneme sahiptir.⁸ Bunun yanı sıra Râzî lafızların kesinlik taşımayacağı meselesini güçlü bir biçimde seslendirerek dilin kesinliği tartışmasının sistematik bir biçimde ele alınmasına öncül olmuştur.⁹

Daha çok kelâmî metodoloji ile ilişkili olarak ortaya çıkan dilin kesinliği probleminin, özellikle Eş'arî kelâmındaki kırılma noktası ve yöntem arayışlarının, bu kapsamda dil-mantık arasındaki gerilimle irtibatı bulunmaktadır. Râzî'nin dilin kesinliği olmadığı görüşü de Cüveynî ile başlayan yöntem ve tutarlılık arayışının bir tezahürüdür.¹⁰ Bu doğrultuda hakikat bilgisini elde etmede ayıklanması gerektiği düşünülen istidlâl yöntemlerinden birisi de Râzî tarafından sistemli bir biçimde ifade edilen aklî meselelerde naklî delillerin kullanımınıdır.¹¹ Dolayısıyla Râzî'nin iddiası çerçevesinde ele alınan dilin kesinliği meselesi mutlak bir problem olarak görülmemelidir. Bu iddia, Râzî'nin hakikat bilgisine ulaşmada Eş'arî kelâmını güçlendirmek üzere ortaya koyduğu metodolojik yaklaşımın bir parçasıdır. Râzî metafizik hakikatlere ilişkin konularda lafzî delillere dayanmanın bilgiye ulaştırmayacağı tezini bilgi anlayışının merkezine yerleştirir. Çünkü lafzî deliller -

⁸ Tuncay Başoğlu, "Fıkıh Usûlünde Fahreddin er-Râzî Mektebi", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, nşr. Ömer Türker, Osman Demir (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013), 245. Râzî Ekolü hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Müstakim Arıcı, "İslâm Düşünce Tarihinde Fahreddin er-Râzî Ekolü", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, nşr. Ömer Türker, Osman Demir (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013), 167-202; Sabri Yılmaz, *Ayşî Mehmed Tirevî ve Netâicü'l-Ezhân*, (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2014), 15-28.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, thk. Sa'îd 'Abdullatif Fûde (Beyrut: Dâru'z-zehâir, 1431/2010), 1/ 142; Ömer Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008), 4.

¹⁰ İmâmü'l-Harameyn Ebi'l-Me'âlî Abdülmelik Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm ed-Dîb (Katar: y.y., 1399/1978), 126-131; Daha geniş bilgi için bk., Türker, "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası", 17-22; Ayrıca yeni yöntem arayışlarında Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî'nin yaklaşımlarına dair bir değerlendirme için bkz., Ayman Shihadah, "From Al- Ghazâlî to al-Râzî: 6th/12th Century Developments in Muslim Philosophical Theology", *Arabic Sciences and Philosophy*, 15 (2005), 141-179.

¹¹ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 142-145.

sıraladığı ihtimallerle de bu savını güçlendirmeyi amaçlamıştır- hiçbir ihtilafın ve ihtimalin yer almaması gereken nihaî kesinliği sağlayamaz. Halbuki aklî metafizik meseleler tüm bilgilerin üstünde yer aldığı ve kelâm bütün ilimlerin dayanağı olduğu için metafizik ilkelerde şüphesiz kesinlik aranmalıdır. Lafzî deliller ise ihtimallerle çevrilidir. İhtimalin bulunduğu yerde yakînî derecede bir kesinlik söz konusu olamaz. Râzî'nin bu görüşüne örnek olmak üzere son eserlerinden olan *el-Metâlibü'l-âliye*'de Allah'ın kulların fiillerini yaratması hakkındaki âyetlerle istidlâl edilmesine dair açıklamaları dikkate değerdir.¹² Buna göre bir âyet ya da bir haberle istidlâl ancak o âyet veya haberin tevâtür yoluyla nakledilmesi ve başka bir anlama hiçbir surette ihtimali bulunmaması durumunda kesin olur. Çünkü böyle olmadığı takdirde bu delâlet zannî bir delâlet olur ve aklî itikâdî meselede zannî bilginin delil olması mümkün değildir. Örneğin, kelâmda ihtilaflı konulardan biri olan Allah'ın kulların fiillerini yaratması ile ilgili lafzî delillere tutunan Mu'tezile, kendi görüşlerinin asıl olduğunu ileri sürmektedir. Halbuki Mu'tezile'nin görüşünün zıddı olarak kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ileri süren Cebriyye de Mu'tezile gibi lafzî delillere dayanmaktadır. Her iki ekol de lafzî delillerle istidlâl ederek birbirine zıt iki görüşün doğru olduğunu savunmaktadır. Bu durumda bu iki görüşün de kesin bilgi vermesi mümkün değildir.¹³ Bu sebeple Râzî'ye göre bu görüşlere dayanak oluşturulan lafzî deliller hakikat bilgisinde ihtiyaç duyulan itirazsız ve açık bir kesinliğe ulaştıramaz. Nitekim Kur'ân'ın bir delil olduğu konusunda şüphe olmamakla beraber bu ihtilafların olması bu konularda bir kesinliğin bulunmadığını göstermektedir. Çünkü hakikat tektir. Herşeyin esasını oluşturan hakikat bilgisinde ihtimal ve ihtilaflar kesinliğe manidir.¹⁴

Râzî lafzî delillerin; hakikat bilgisinin gerektirdiği kesinliğe ulaşmada değil, karşıt görüşte bulunanları susturmada delil değeri taşıdığını düşünmektedir. Bu nedenle bu delillerle istidlâl edilen her iki görüş de aynı oranda geçerliliğe sahiptir ve aynı konuda iki farklı kesinlikten söz etmek ise imkan dahilinde değildir.¹⁵

Kur'ân lafzî delillerden oluşmaktadır. Dil doğası gereği hem hakikî hem de mecazî anlamın kullanılmasına imkan tanır. Vahiy de insanlığa lafzî delillerle aktarıldığı için, Allah'ın hakikî anlamı kast etmesi gibi mecazî anlamı kast etmesi de mümkündür.¹⁶ Dolayısıyla burada sorun kelâm-ı nefsi olan kelâmullahta değil, kelâmullahın ifadesi olan kelâm-ı lafzînin anlaşılmasındadır.¹⁷ Bu nedenle Râzî'ye

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ, t.y., 1/ 113-121.

¹³ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/ 117.

¹⁴ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/ 117.

¹⁵ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/ 117.

¹⁶ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/ 132-133.

¹⁷ Kelâmullah ve kelâm-ı nefsi hakkında bilgi için bkz., İbrahim Arslan, "Sözün Mahiyeti ve Bu Bağlamda Bir Söz Olarak Kelâmullah (Dilbilimsel Bir Yaklaşım)", *Kelâm Araştırmaları*, 3/1 (2005): 141-163; Sabri Yılmaz&Mehmet İlhan, "Cüveynî'ye Göre Kelâmullah ve Kelâm-ı Nefsi", *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]*, 9/1 (2011): 215-232.

göre bu karmaşa, lafzi delillerin kesinlik bildirmediğini kabul etmekle çözümlenebilir. Nitekim itikâdî meselelerde görüş bildirenlerin kendi görüşlerini güçlendirmek için birbirlerine karşı delil gösterdikleri âyetlerin anlamında mecaz ihtimali bulunmaktadır ve bu ihtimal delilin kesinlik bildirmesine engeldir. Dolayısıyla ihtilaflı olan bu konularda her grubun kendi görüşlerini ispât etmek için kullandıkları naklî deliller zorunlu bir bilgi oluşturmamaktadır. Eğer zorunlu bilgi oluşturduğu kabul edilirse bu durumda kesinlik bildiren delillerin birbiriyle çeliştiği öne sürülmüş olur. Halbuki birbirine muhâlif iki bilginin aynı anda kesinliğinden bahsetmek mümkün değildir. Bu nedenle kesin bilginin nasıl elde edileceğine dair ilkelerin ortaya konması gerekmektedir. Bu noktada da Râzî, lafızların yakîn ifade etmediğini bir ilke olarak ortaya koymuş ve sistemleştirmiştir.¹⁸ Onun dilin kesinlik taşımadığı iddiası kendisinden sonra yaşayan âlimler tarafından dikkate alınmış ve tartışılmıştır.¹⁹

2. Dil İhtimallerden Arınmaz: Fahreddin er-Râzî

Râzî lafızların kesinlik taşımadığı iddiasını hemen hemen eserlerinin tümünde önemli bir ilke olarak zikretmektedir. Onun bu vurgusu dilin kesinliği tartışmasının metodolojik bir kapsam taşıdığını göstermektedir. Bu sebeple bu iddianın temeli ve gerekçeleri zihinlerde merak uyandırmaktadır. Râzî de bu merakı gidermek ve iddiasını temellendirmek için farklı gerekçeler öne sürmektedir.

Lafızların yakîn ifade edip etmediği tartışması doğrudan doğruya dilin nakli ve delâleti ile alakalıdır.²⁰ Nitekim lafızların yakîn ifade etmediğini savunan Fahreddin er-Râzî'nin öne sürdüğü gerekçeler de bu durumu desteklemektedir. Râzî birçok eserinde naklî delillerin tek başına yakîn ifade etmediğini belirterek kesinlik

¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Esâsü't-takdîs*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye, 1406/1986), 2/ 234.

¹⁹ Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdurrahîm b. el-Hasan el-İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-vusûl* (Beyrut: 'Alemü'l-kütüb, t.y.), 2/ 28-29; Ebû's-Senâ Sirâcüddin Mahmûd Sirâceddin el-Urmevî, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988), 1/ 199-256; Tâceddin Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hüseyin el-Urmevî, *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988), 1/ 383-385; Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Şeyh Abdürrezzâk Affî (Riyad: Darü's-sami'î, 1424/2003), 1/ 107; Ebû'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim el-Karâfî, *Nefâisu'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz (Mekke: Mektebetü'nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997), 1/ 146-148; Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim İbn Teymiyye, *Der'u te'ârûzi'l-akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşad Sâlim, Riyad (Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991), 1/ 4, 192-195; Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim İbn Teymiyye, *Beyânü telbîsi'l-Cehmiyye fî te'sîsi bide'ihim kelâmiyye*, thk. Yahya b. Muhammed el-Hüneydî (Medine: y.y., 1426/2005), 7/ 466; Ebû Abdullâh Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *es-Savâ'iku'l-mürsele 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attil* (Riyad: Dârü'l-Âsime, 1412/1992), 2/ 638-640; Ubeydullah b. Mes'ud b. Mahmûd el-Buharî el-Mahbûbî Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh fî halli ğavâmizi't-Tenkîh*, thk. Muhammed Adnan Derviş (Beyrut: Dârü'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1418/1998), 1/ 284-286.

²⁰ Davut İltaş, *Fıkıh Usûlünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2011), 76.

bildirmeleri için on şartın bulunması gerektiğini öne sürer ve bunları tek tek açıklar.²¹ Bunlar nahiv ve sarfın yani cümle ve kelime bilgisi ile ilgili kuralların kesin bir biçimde nakledildiğinin bilinmesi için gerekli gördüğü şartlar ve lafızların delâleti ile ilgili şartlar şeklinde iki gruba ayrılmaktadır.²²

2.1. Râzî'nin Dilin Kesinliği İçin Öne Sürdüğü Şartlar

Fahredden er-Râzî, dilin kesinlik taşımadığı görüşünü hemen hemen bütün eserlerinde zikrettiği ve sistematik olarak sıraladığı gerekçelerle temellendirmektedir. Dilde kesinlik için ihtimallerden arı olmasını esas alan bu şartların gerçekleşmesi ise zannî olduğu için, bu öncüllere dayanan naklî delillerin kesinliği de mümkün değildir. Bu sebeple o, "zannî olana dayanan zannîdir" önermesine bağlı olarak lafzî delillerin yakînî kesinlikten uzak olduğunu zann seviyesinde bulunduğunu savunmaktadır.²³ Râzî'nin bu mantık formülasyonu ile ifade ettiği şartları nakil ve delâlet kapsamında iki genel başlık altında incelemek mümkündür.

2.1.1. Nakille İlgili Şartlar

Râzî öncelikle konuştuğumuz dilde kullandığımız kelimelerin anlamlarının bize tevâtürün nakledilme imkanını tartışır.²⁴ Nitekim Müslümanların çokça kullandığı "Allah, iman, küfür, namaz, zekât" lafızlarının kökeni ve anlamı hakkında bile birçok ihtilaf bulunmaktadır. Bu sebeple dilde yer alan kelimelerin kullandığımız şekliyle bize ulaştığını kesin olarak bilemeyiz. Ayrıca günümüzde dil âlimleri arasında tevâtürün şartları bulunsa da daha önceki zamanlarda bu şartların olup olmadığını bilmesi mümkün değildir.²⁵ Buna göre kelimelerin naklinde tevâtür iddiası zayıftır.²⁶ Râzî'nin bu açıklamaları iletişim kurmayı sağlayan kelimelerin anlamlarının dahi bilinmeyeceği iddiasına zemin hazırlayabilir. Halbuki böyle bir düşünce, İslâm'ın sabitelerini yoksayma anlamına geleceği gibi İslâmî ilimlerin varlığını da anlamsızlaştıracaktır. Çünkü İslâmî ilimlerin nihâî amacı Allah'ın muradını keşfetmektir. Râzî gibi ömrünü ilme adanmış bir âlimin bu sözleri dile getirmesi kendisiyle çelişmesi demektir. Râzî de bu bu çelişkiyi ve tehlikeyi gidermek adına dilin tamamen bilinemez bir yapı olmadığını vurgulamaktadır.

²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl fî ilmi usûli'l-fıkıh*, thk. Câbir Feyyâz el-'Alvânî (Beirut: Müessesetü'r-risâle, t.y.), 1/ 390-407; Fahreddin er-Râzî, *Esâsü't-takdîs*, 2/ 234-235; Fahreddin er-Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî*, 1/114-118.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye, 1406/1986), 2/ 252; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Muhassalü efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-'ulemâi ve'l-hukemâi ve'l-mütekellimîn* (Kahire: Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye, t.y.), 51; İltâş, *Fıkıh Usûlünde Mütekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, 79.

²³ Râzî, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, 2/ 252.

²⁴ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 205.

²⁵ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 205.

²⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 209.

Râzî'ye göre meşhûr lafızların çokça kullanılması sebebiyle önceki zamanlarda da, aynı anlamları bildirdiği kesin olarak bilinmektedir. Çünkü "semâ, arz" gibi kelimelerin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yaşadığı dönemde de aynı nesnelere için kullanıldığına dair kesin bir kanaat mevcuttur. Bu sebeple dilde naklin tevâtürü olmadığı iddiasını zikretmekle beraber o, bu iddiayı bizatihi eleştirmektedir. Ona göre ilgili meselede zikredilen şüpheler cevaplandırılmayı hak etmeyen, duyu verilerini geçersiz kılmak için serd edilen sofistlik şüphelerdir. Râzî, Kur'ân'daki lafızların çoğunun anlamının bilindiğini, garîp lafızların oldukça az olduğunu ifade ederek dilin tamamen bilinemezci bir yapıya sahip olduğunu düşündüren iddiayı açıklığa kavuşturmuştur.²⁷

Râzî dilin naklinde kesinlikten söz edebilmek için kelimelerde olduğu gibi dil kurallarının da tevâtür iletilmişinin bilinmesi gerektiğini dile getirir.²⁸ Çünkü temel kurallar kesinlik ifade etmediği sürece, bu kurallar çerçevesinde geliştirilen diğer dil kurallarının da kesinlikten uzak olduğu aşıkardır. Basriyyûn, Kûfiyyûn gibi farklı dil ekollerinin bulunması ve bu ekollerin birçok noktada farklı görüşlere sahip olmaları, nahivle ilgili asılların sübûtunda kesinlik bulunmadığını göstermektedir.²⁹ Ayrıca dilde cümle ve kelime yapısı ile ilgili bilgilerin ispatı eski şâirlerin şiirlerine dayanmaktadır. Bu şiirlerin delil olması hususunda iki tür problem söz konusudur. Öncelikle bu şiirler âhâd rivâyetlerle ve müsned değil mürsel olarak nakledilmiştir. Âhâd haberler zan ifade ettiği gibi mürsel rivâyetler de makbul değildir. Şâirin şiiri sahih kabul edilse bile şâirlerin hata yapmadığını söylemek mümkün değildir. Bunu desteklemek üzere Râzî bu şâirlerin birtakım hatalarını örnek olarak zikreder.³⁰ Bütün bir dil yapısı düşünüldüğünde bu yanlışlar oldukça nadir görülebilir. Ancak Râzî, bu nadir yanlışın, hatta yanlış olma ihtimalinin yakîn derecesindeki kesinliği zedeleyeceğinde şüphe bulunmadığı görüşündedir. Bu durumda nadir de olsa hata ihtimalinin varlığı sebebiyle yakînî kesinlikten bahsetmek mümkün olmaz. Dolayısıyla dilin, sarfın ve nahvin sıhhatinde ancak zannî bilgi söz konusudur.³¹

Râzî'nin dilin nakli ile ilgili zikredilen görüşleri, Kur'ân'ın nakli ve tevâtürü konusundaki yaklaşımını da gündeme getirmektedir. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, o, Kur'ân'ın veya mütevâtir hadisin kesinlik bildirdiği konusunda şüphe duymaz. Naklî delillerin kesinlik ifade etmediğini şiddetle savunduğu son eserlerinden *el-Metâlibü'l-âliye'de* dahi genel olarak naklî delilin metin ve sübût yönüyle sıhhatinin tevâtürle yakînî kesinlikte bilinebileceğinin altını çizer.³²

²⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtîhü'l-gayb*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsî'l-'Arabî, 1412/1992), 1/ 28.

²⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 391.

²⁹ Râzî, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, 2/ 252.

³⁰ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 391-403.

³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *el-Kâşif 'an usûli'd-delâil ve fusûli'l-'ilel*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dâru'l-cil, 1412/1992), 209; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 407.

³² Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî*, 1/ 117.

2.1.2. Delâletle ilgili şartlar

Lafzın delâleti ya lafzın delâlet ettiği anlamın aksini ortadan kaldıracak, kesin olarak ya da aksi anlam ihtimalinin de mümkün olduğu şekilde gerçekleşir. Ancak Râzî'ye göre lafzın farklı anlam ihtimalini ortadan kaldıracak şekilde kesin olarak anlamına delâletinden bahsetmek güçtür. Çünkü lafızların anlama delâleti hakkındaki bilgi vaz'a dayanır. Vaz'î olanlar ise delâletin aksini ortadan kaldıracak yapıda değildir. Ayrıca eğer bu nassların delâleti farklı bir anlam ihtimalini nefyetseydi bunu mevcut dili kullanan sahabenin bilmesi ve o anlamı kesin olduğu için dinin temellerinden biri saymaları gerekirdi. Eğer bu şekilde kesin bir delâlet söz konusu olsaydı, lafzî delillerin delâleti ile ilgili hiçbir ihtilaf ortaya çıkmazdı. Halbuki bu konularda süregelen birçok farklı yorum ve tartışma vardır.³³

Lafzın anlama delâleti ile ilgili kesinliği sorgularken Râzî, bu iddiasını detaylandırmış, delâlette kesinlikten söz edebilmek için gerekli gördüğü şartları sınıflandırmıştır.³⁴ Kısaca belirtmek gerekirse lafzın anlama delâletinin kesinliğinden bahsedebilmek için Râzî'ye göre iştirâk, nakil, mecaz, izmâr, takdim-tehir, tahsis, nâsihin, sem'î ve aklî muârızin bulunmaması şarttır. Lafzî delillerde bu ihtimallerin bulunduğu dair bir delilin olmaması sözde bu ihtimallerin bulunmadığından emin olmak için yeterli değildir. Yani, bir delilin bulunmaması, bu ihtimallerin yokluğuna kesin bir delil olamaz. Râzî'nin bu görüşü "bir şeyi bilmemek yokluğu bilmeyi ifade etmez" ilkesine dayanmaktadır.³⁵

Râzî'nin lafızların delâletini delilsiz ihtimale dayandırarak kesinlikten uzak değerlendirmesi dilin dışında vahyin anlaşılmasında da problemler bulunduğu dinî metinlerde tartışmasız bir anlamın yer almadığı fikrine kapı araladığı izlenimi vermektedir. Râzî de sözlerinin böyle bir anlama sebebiyet vereceğini düşünmüş olmalı ki, bu ihtimallerin kesinliğe engel olduğunu savunmakla birlikte dilde ve vahiyde kronik bir anlam sorunundan bahsedilemeyeceğini ifade etme ihtiyacı hissetmiştir.

Râzî'ye göre Allah bu ihtimallerin nasıl anlaşılacağına dair bilgiyi hem mükelleflerin zihnine hem de vahyin içerisine yerleştirmiştir. Meselâ mutlak bir lafzın, kast ettiği mukayyede hamledilmesi ihtimalini kuluna bildirir. Yani Allah maksadının anlaşılmasını sağlayan delilleri kullarına göstermektedir. Dolayısıyla bu ihtimaller karine ile elenerek asıl maksat anlaşılabilir. Buna rağmen hitabın maksadı dışında anlaşılması durumunda sorumluluk kula aittir. Çünkü Allah'ın bildirmesine ve göstermesine rağmen kul, Allah'ın muradını açığa çıkarmasını sağlayan karîneleri araştırmadan sadece sözün dilsel anlamını esas alırsa bu, kulun cehaletinden kaynaklanmaktadır.³⁶ Çünkü Allah hitabının zâhirini kast etmeyebilir. Bu durumda

³³ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/ 117-118.

³⁴ Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr: Mefâtihü'l-gayb*, 1/ 28. Makalenin hacmi bu ihtimalleri tek tek incelemek için yeterli olmadığından detaylıca incelenemeyecektir.

³⁵ Râzî, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, 2/ 253.

³⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 277-278.

mükellefin nassı aklını kullanarak karineler doğrultusunda anlamak yerine lafzın zâhirine tutunmaktaki ısrarı mükellefin kendisinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü akli delil hitabın zâhirinin kast edilmediğine delil teşkil etmektedir.³⁷ Karineler de maksadın ne olduğu hususunda yol göstermektedir.

Lafızların delâletinde kesinlik konusunda karinelerin varlığı büyük önem taşımaktadır. Râzî'nin zikredilen karineyle Allah'ın maksadının bilinebileceği doğrultusundaki ifadeleri, ayrıca bazı eserlerinde son olarak karînelere dilde kesinliğin elde edilebileceğini söylemesi³⁸ onun tam anlamıyla dilin kesinlik taşımadığı görüşünü düşündürülebilir. Onun dilde kesinliğin imkanını öngören bu ifadeleri konu ile ilgili görüşünün farklı şekillerde yorumlanmasına sebep olmuştur.³⁹ Bazı âlimler Râzî'nin bu şartları zikrederek dilde kesinliğin karîneyle elde edileceği görüşüne sahip olduğunu, mutlak olarak lafzî delillerin kesinlik taşımadığını savunduğunu söylemenin hata olduğunu düşünürler.⁴⁰ Fakat bahsedilen karînelerin tek başına delil olma niteliğine haiz olmaları nedeniyle Râzî'nin belirtilen ifadelerinin, lafızların kesinlik ifade etme imkanını kabul ettiğine delil getirilemeyeceği de dile getirilmektedir.⁴¹ Bununla ilgili değerlendirmede bulunmadan önce Râzî'nin lafız-anlam ilişkisine bakışını incelemek meseleyi daha doğru analiz etmeye yardımcı olacaktır.

3. Râzî'de Lafız-Anlam İlişkisi

Râzî'ye göre anlam esasında kullanımla açığa çıkar. Çünkü lafızlar tek başlarına değil bir bütünün parçası oldukarı takdirde anlam kazanabilirler.⁴² Lafız ve mâna arasındaki ilişkiyi konuşanın kasıt ve iradesi belirlemektedir. Lafzın anlamı vaz' ile belirlenen sözcüklerin tertip edilmesiyle oluşturulan sözdiziminde bir nevi inşa edilmektedir. Vaz' ile anlamları belirlenen bu lafızlardan hareketle konuşan bu lafızlardan oluşturduğu cümle ve ifadelerde kendi anlamını yaratır. Dilin kullanılmasının asıl amacı da bu terkiplerle zihinde bulunan anlamın ifade edilmesidir. Çünkü lafızların mânalar çerçevesinde vazedilmesinin esası, insanların bu lafızları bir arada kullanarak maksatlarını ifade etmelerini sağlamaktır.⁴³ Konuşanın söz dizimi ile ortaya koyduğu anlam ise esasında dilde değil konuşanın

³⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 145.

³⁸ Râzî bazı eserlerinde mütevâtir ve müşâhede gibi kesinlik taşıyan delillerin lafzî delille bir arada bulunması durumunda kesinliğin gerçekleşebileceğini savunur. Bk., Râzî, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, 2/ 254; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/ 408-409; Bazı eserlerinde de karineyi herhangi bir şekilde tayin etmeden mutlak olarak zikrettiği görülmektedir. Bkz., Fahreddin er-Râzî, *el-Me'âlim fî 'ilmi usûli'l-fikh*, 100; Fahreddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/ 284.

³⁹ Yahya, *el-İhtimâlâtü'l-lüğaviyye el-muhille bi'l-kat' ve te'âruzuhâ inde'l-usûliyyîn*, 113.

⁴⁰ Bedrüddîn Muhammed Bahadır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi' li Tâceddîn es-Sübki*, thk. Seyyid Abdülaziz ve Abdullâh Rabî' (Kahire: Mektebetü Kurtuba, t.y.), 1/ 327.

⁴¹ Yahya, *el-İhtimâlâtü'l-lüğaviyye el-muhille bi'l-kat' ve te'âruzuhâ inde'l-usûliyyîn*, 114.

⁴² Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihü'l-gayb*, 1/ 23.

⁴³ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 199; İsfâhânî, *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl*, 2/ 459.

zihnindedir.⁴⁴ Zihinde yer alan bu anlam ise zihnin terkip ettiği dizgesel yapılarla temsil edilir ancak bu temsilin ne oranda gerçekleştiği, zihin öznel bir yapı olduğundan, tam olarak bilinemez.

Râzî, anlamın ancak sözdizimi ile açığa çıkacağını savunmakla birlikte, vaz'ı bilmenin önemini ve dilin toplumsal bir varlık alanı içerisinde yer aldığını vurgulamaktadır. Buna göre bir şeyi anlatabilmek için dinleyende dile getirilen şeyin bilgisinin önceden var olması gerekir. Meselâ bir kişi kimsenin bilmediği ve daha önce yaşamadığı bir durum yaşasa, bunu başkasına ifade etmek için yeni bir kelime ortaya koyması mümkün olmaz. Böyle bir şey yapsa bile dinleyenin daha önce bilmediği ve toplum tarafından kullanılmayan bu yeni kelimeyi anlaması imkân dahilinde değildir. Dolayısıyla bir tek kişinin zihninde yer alan bir anlam için yeni lafız belirlenemez. Ancak bir topluluk, bir mânâyı ifade etmek üzere yeni bir lafız belirleyebilir. Çünkü dil düşünen ve kendini ifade etmeye muktedir olan insanların, maksat ve iradelerini karşılıklı olarak birbirlerine bildirmek üzere oluşturdukları bir yapıdır.⁴⁵ Buna bağlı olarak dil, topluluğun iradesine göre belirlendiği için hakiki, değişmez bir sıfat olarak değerlendirilemez.

Dilin uzlaşma bağlı yapısının önemini ve hakikatini zikretmekle birlikte Râzî, daha önce belirtildiği gibi, sözdizimle açığa çıkan anlamın, göstergesi olan lafızdan farklı olduğunu ve zihinde yer aldığını savunmaktadır.⁴⁶ Buna göre dilin vaz'î niteliği insanlara, kasıtlarını dile dökmek için temel bilgileri vermektedir. Bu bilgiler doğrultusunda zihin, müfred lafızları özel bir nispet ilişkisi içinde kullanarak anlamı açığa çıkarmaktadır. Ayrıca Râzî'nin, müfred lafızların da, haricî varlıklara değil zihni anlamlara delâlet ettiği görüşüne sahip olması⁴⁷ anlamı dış dünyadan bağımsız tamamen zihni bir mahiyete sahip bir yapı olarak kabul ettiğini göstermektedir. Çünkü zihinlerdeki sûretlerin değişimine bağlı olarak isimler de farklılaşmaktadır. Mesela uzaktan gördüğümüz bir şeyin ağaç olduğunu zannetsek ona ağaç deriz. Fakat yakınlığımızda insan olduğunu fark etsek aynı varlığı insan olarak isimlendiririz. Her ne kadar o cismin dış dünyadaki varlığı ve ismi sabit olsa da biz kendi zihnimizde yer alan sûrete göre farklı adlandırmada bulunabiliyoruz. Râzî'ye göre bu durum da lafızların zihni anlamlara delâlet ettiğini gösterir.⁴⁸ Örneğin, "bana su ver" cümlesini kuran bir kişi, bu cümleyi dile getirmediği önce bu fiili talep etmeyi zihninde tasarlamıştır. Bu talebe delâlet etmek üzere, dilde vazedilen lafızları kullanarak "bana su ver" cümlesini söylemiştir. Ancak bu ifade kişinin talebi değil, yalnızca bu talebin göstergesidir. Çünkü kişi böyle bir talebe sahip olmakla beraber bu talebini dile

⁴⁴ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihü'l-gayb*, 1/ 23.

⁴⁵ Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihü'l-gayb*, 1/ 25-26.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahredden er-Râzî, *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dârü'l-cîl, 1412/1992), 52, 54.

⁴⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 200; er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihü'l-gayb*, 1/ 23-24; Sirâceddin Urmevî, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*, 1/ 198; İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-vusûl*, 2/ 17; İsfâhânî, Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 199; İsfâhânî, *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fî 'ilmi'l-usûl*, 2/ 460.

⁴⁸ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 200.

getirmeyebilirdi. Bu talebi gösteren herhangi bir gösterge kullanmasaydı bu talep zihinde bulunmaya devam edecekti. Veya bu talebi farklı bir sözdizimi ile de ifade edebilirdi. Ayrıca su ihtiyacı olmadığı halde de böyle bir cümleyi dile getirmiş de olabilir. Dolayısıyla zihinde yer alan su içme talebi ile “bana su ver” cümlesi birbirinden farklıdır. Nitekim iki insan aynı lafzı ifade ederek farklı şeyler kast edebilir. Bu görüş, lafızların delâlet ettiği anlamın kişinin zihnindeki anlamın aynı olmayabileceğini ortaya koyduğu gibi lafzın her zaman zihindeki gerçekliği göstermediğine de işaret etmektedir.⁴⁹ Çünkü anlam zihnî bir içerik olarak soyut bir varlık olduğu gibi, her zihinde farklı olarak bulunabilen öznel bir yapıya sahiptir. Yani dilsel bir ifade görünmez ve bizâtihi aktarılamaz bir yapıda olan zihnî içeriği başkalarına aktarmaya yarayan ve bu anlamı temsil eden bir araçtır. Ancak bu durum zihnî içeriğin simgesi olarak kullanılan lafzın her zaman anlamı eksiksiz temsil ettiğini göstermez. Bu çerçevede dilin delâletinde kesinliğin nasıl belirleneceği, şayet böyle bir kesinlik bulunmadığı kabul edilirse anlama ulaşmanın imkanı sorununun, dilden bağımsız zihnî içeriğin nasıl oluştuğu, dil-düşünce arasında nasıl bir ilişkinin bulunduğu vb. birçok soru akıllarda soru işareti bırakacaktır. Bu nedenle dilin kesinlik taşımadığı iddiasını daha iyi anlamak için Râzî'nin kesinlik anlayışının irdelenmesi gerekmektedir.

4. Râzî'nin Kesinlik Anlayışı

Râzî'ye göre ilim, tanımlı yapılamayacak kadar açık ve herşeyin kendisine dayandığı bedhî bir kavramdır.⁵⁰ Çünkü ilim, kişinin hiçbir şüphe ve tereddüt olmaksızın ve bir delile ihtiyaç duymaksızın varlığını bildiği nefsanî bir durumdur.⁵¹ İlimin bu kadar açık ve temel olma özelliği nedeniyle ilim hakkında efradını câmî' ağyârını mani tam bir mantikî tanım yapılması oldukça zordur.⁵² Bununla birlikte Râzî bilgiyi “bilinen ve bilen arasındaki özel bir nispet”⁵³ ve “malumu olduğu üzere bilmek”⁵⁴ şeklinde iki farklı şekilde tanımlamaktadır. Ancak kronolojik olarak ilk tanımın zikredildiği eserlerin diğer tanımın yer aldığı eserden daha sonra kaleme alındığı düşünüldüğünde⁵⁵ Râzî'nin ilk tanımı esas kabul ettiğini ifade etmek daha doğru olur.

⁴⁹ Râzî, *et-Tefsîr-ül-kebîr: Mefâtihü'l-gayb*, 1/ 24; Râzî, *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*, 52-53.

⁵⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1: 119-120.

⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîyyât*, yy. (Came'dârî emvâl merkez: t.y.), 1/ 332.

⁵² Mustafa Bozkurt, *Fahreddin er-Râzî'de Bilgi Teorisi* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016), 71.

⁵³ Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîyyât*, 1/ 331; Râzî, *el-Metâlibü'l-'âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî*, 1/ 104.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *el-Kâşif 'an usûli'd-delâil ve fusûli'l-'ilel*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Beyrut: Dârü'l-cil, 1412/1992), 20.

⁵⁵ Râzî'nin eserlerinin kronolojik tasnifi için bk., Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, nşr. Ömer Türker, Osman Demir (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013), 91-164.

Bütün ilimlerin hakikat bilgisine dayandığını düşündüğü için Râzî, kelâm ilmindeki bilginin kesinliğinin diğer dinî ilimlerin varlığı için vazgeçilmez olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle hakikat bilgisi hiçbir ihtimalin bulunmadığı nihaî bir kesinliğe sahip olmalıdır. Dolayısıyla burada en güvenilir olan bilgiye ulaşma yöntemi kullanılmalıdır. Bu yöntem ise mantıkta kullanılan burhândır.⁵⁶ Ancak onun burhândaki öncülleri mutlak doğru olarak kabul ettiğini söylemek mümkün değildir.

Râzî, İbn Sînâ'nın (428/1037) burhân kıyasında esas aldığı öncülleri, onun tasnifine uygun olarak evveliyât, müşahedât, mücerrebât, mütevâtirât ve hadsiyyât olmak üzere beş kısımda incelemektedir.⁵⁷ Her bir kısmı tek tek ele almakta, eleştirileri incelemekte ve değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Hakikat bilgisine ulaşmada burhân kıyasını kabul etmekle birlikte Râzî, İbn Sînâ'nın sıraladığı öncülleri kesinlik noktasında eleştirmektedir. Râzî'ye göre bilgilerin temel dayanağı akıl yürütmeye ihtiyaç duymaksızın ihtiyaç anında bir anda akılda oluşan evvelî bedîhî bilgilerdir.⁵⁸ Sezgilere dayanan hadsiyyâtı kesin önermeler içerisinde görmediğini belirten Râzî,⁵⁹ mücerrebâtı da burhânın maddesi olacak mahiyette kesin ve küllî bir önerme olarak değerlendirmez. Çünkü mücerrebatta hükümün illetini bilme tard ve aks yöntemine dayanır. Halbuki bu yöntem illeti bilmenin doğru bir yolu değildir.⁶⁰ Ayrıca mücerrebâtın verdiği bilgiler başka bilgilere dayanması sebebiyle bedîhî bir kesinlik taşımaktan uzaktır.⁶¹ Mütevâtirâtın zorunlu bilgilerden⁶² olduğunu ifade eden Râzî'nin, zarûrî bilgileri inkar edenlere cevap vermenin bile anlamsız olduğunu vurgulaması, onun mütevâtiri bilgi kaynağı olarak kabul ettiğini göstermektedir.⁶³ Bununla birlikte Râzî'ye göre duyu verilerinin bilgisi -müşahedât- mütevâtirât gibi zorunlu bilgi kapsamında yer alsa da,⁶⁴ duyularla elde edinilen bilgiler akılla tasdik edilmediği sürece küllî alanda kesin bilgi vermekten

56 Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 97.

57 Müstakim Arıcı, "İslâm Düşünce Tarihinde Fahreddin er-Râzî Ekolü", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, 446.

58 Râzî, *el-Kâşif 'an usûli'd-delâil ve fusûli'l-'ilel*, 20; Râzî bedîhî bilgiyle de "sırf mevsûfun hakikatının ve sıfatın tasavvuru ile birinin diğeri için ispatı konusunda zihinde kesinlik oluşmasını" kast eder. Bk., Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 173; Râzî bu konuda der ki: "Birşeyin başka birşeyle varlığında var, yokluğunda yok olması için onunla muallel olması gerekir. Bu da ya burhanî olur ya da bedîhî olur. Bedîhî olursa bu evveliyattân olur ve bunun başka bir kısım kılınması câiz olmaz. Eğer bedîhî değilse burhanî olur; burhanî mukaddimelerin de mebâdî ve evâilden sayılması mümkün değil." Bk., Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbîhât*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye, 1406/1986), 54, 58. Görüldüğü üzere Fahreddin er-Râzî burada bedîhî ve evvelîyi birbirinin yerine kullanmaktadır.

59 Râzî, *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbîhât*, 54; Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhü'l-âyâti'l-beyyinât*, thk. Muhtâr Cebli (Beyrut: Dâru sadr, 1416/1996), 290-291.

60 İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhü'l-âyâti'l-beyyinât*, 292.

61 Râzî, *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbîhât*, 54.

62 Râzî, *el-Kâşif 'an usûli'd-delâil ve fusûli'l-'ilel*, 39; Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 228.

63 Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 430, 457.

64 Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 177; Râzî, *el-Mahsûl*, 1: 230.

uzak, sadece kişisel ve sınırlı bir kesinliğe sahiptir.⁶⁵ Müşahedât ve mütevâtirâtın kesin ve küllî bilgi vermesi için aklın hükmü gereklidir.⁶⁶ Çünkü duyu verilerinin algılamasına dayanan bu öncüllerde bilgi idrâkle elde edilir. Râzî ise bilgi için idrâki yeterli görmemektedir.⁶⁷ Her ne kadar aklın hüküm verdiği küllîlerin bilgisine ulaşmada duyu verileri önemli bir araç vazifesi görse de⁶⁸ birşeyin mahiyeti hakkında bilgi vermektenden uzaktır. Çünkü duyu verileri ile bir şeyi algılamak ancak bize o şeyin zahiri yani yapısal özellikleri hakkında bilgi verebilir. Bu ise hakikat hakkında bir bilgi değeri taşımaz.⁶⁹ Fakat Râzî'nin duyu verilerinin bilgi değeri konusundaki ifadeleri çelişkili görünmektedir. Zira bazı yerlerde duyu verilerinin verdiği bilginin kesinliğinin sorgulanamayacağını, kesinlik açısından evvelî bedîhî bilgilerle eşdeğer olduğunu da ifade etmektedir.⁷⁰ Ancak bazı yerlerde tek başına duyu verileriyle elde edilen bilginin sınırlı bilgi verdiğini ve kesinlik taşımadığını söylemekle birlikte akılla desteklenen mütevâtirât ve müşahedâtın kesin bilgi verdiğini belirtmesi⁷¹ bu iki farklı görüşü uzlaştırmaya imkan sağlamaktadır. Buna göre duyu verilerinin sağladığı bilgi tek başına sınırlı bilgi verse de aklın bilgiye ulaşmasına hizmet ettiği için kıymetlidir ve akılla desteklediği takdirde kesinlik taşır.

Râzî akılla desteklenen duyu verilerinin ve mütevâtir bilgilerin kesinlik ifade ettiğini belirtse de, kesin bilgi veren önermelerin bedîhiyyât olduğunu vurgulayarak, bedîhî olmayan bilgilere güvenmediğini göstermektedir.⁷² Bununla birlikte ona göre kesin bilgi veren bu önermelerin burhânî kıyasla terkip edilmesiyle kurulan nazarî bilgi de kesindir.⁷³

Bedîhî mukaddimelerle ve formunun doğru bir terkible oluşturulduğu burhân yöntemini zarûrî ilme dayandırması Râzî'nin kesin bilginin hem zarûrî olduğu hem de ancak akılla idrak edilebileceği görüşünü de anlamlı hale getirmektedir. Buna göre bedîhî mukaddimelere dayanan ve burhân kıyası ile elde edilen nazarî bilgi zorunlu bilgi gibidir. Kesin bilgi veren nazarî bilgiler ancak kesinliği açık olan bedîhî zorunlu bilgilerden elde edilebilir.⁷⁴ Bu noktada Râzî'ye göre ikisinin tek farkı, zarûrî ilme

⁶⁵ Râzî, *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbîhât*, 55; İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhü'l-âyâti'l-beyyinât*, 292; Şaban Haklı, "Fahreddin er-Râzî'nin Bilgi Teorisi", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker, Osman Demir (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013), 433.

⁶⁶ Râzî, *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbîhât*, 54; Arıcı, "İslâm Düşünce Tarihinde Fahreddin er-Râzî Ekolü", 446; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 1/ 132.

⁶⁷ Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîiyyât*, 1/ 324.

⁶⁸ Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîiyyât*, 1/ 353.

⁶⁹ Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîiyyât*, 1/ 348.

⁷⁰ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 169.

⁷¹ Râzî, *Lübâbü'l-işârât ve't-tenbîhât*, 54.

⁷² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin er-Râzî, *Şerhu 'Uyûni'l-hikme* (Tahran: Müessesetü's-Sâdık, 1373/1954), 1/ 211.

⁷³ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 179; İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhü'l-âyâti'l-beyyinât*, 240.

⁷⁴ İbn Ebü'l-Hadîd, *Şerhü'l-âyâti'l-beyyinât*, 290; Ömer Türker, *Seyyid Şer'îf Cürçani'nin Te'vil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki ve Dilbilimsel Temelleri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006), 113.

aykırı bir şeye inanmak mümkün değilken nazarî ilme aykırı olan birşeye inanmak mümkündür. Çünkü zarurî bilgi sırf iki öncülün tasavvuru ile oluşurken nazarî bilgi tasavvura değil, tasavvurlardan oluşan tasdiklere dayanır.⁷⁵ Buna dayanarak Râzî en üst derecede kesinlik ifade eden yakîn kavramını -ki bazen tam yakîn ifadesini de kullanır-⁷⁶ "bedîhî mukaddimelerden, bedîhîliğinin sahih olduğu bilinen bir terkible mütevellid olandır,"⁷⁷ ve "şüpheden sonra zihnî bir çaba neticesinde ulaşılan kesin bilgi" şeklinde tanımlamaktadır. Buna göre yakînî bilgi ancak doğru ve kesin öncüllere dayanan ve doğru yöntemi kullanan bir zihnî çaba ile elde edilebilir.⁷⁸ Buna göre yakîn, hem bedîhî bilgileri hem de bu bilgiler esas alınarak burhanî kıyasla elde edilen nazarî bilgileri kapsamaktadır.

Nazar yöntemini yukarda belirtilen şartlarla kesin bilgiye ulaşmaya elverişli bulan Râzî, eşyanın hakikati hakkında mutlak bilgiye ulaşma imkanını tartışmaktan da geri duramaz. Ona göre itikatta kesin bilgiye ulaşmak mümkünse de, eşyanın hakikatine dair bilgimiz sıfat ve ilintilerle sınırlıdır.⁷⁹ Bununla birlikte Râzî itikatta kesin bilgiye ulaşamayacağını da kabul etmez. Sınırlı da olsa metafizik alanda insanın kesin bilgiye ulaşması mümkündür. Aksi takdirde bu alanda kesinliğin bulunmadığını iddia etmek insanın sahip olduğu kesin bedîhî bilgileri inkar etmek anlamına gelir.⁸⁰ Fakat tafsîlî olarak aklın hakikat bilgisine muttali olması mümkün değildir.⁸¹

Râzî'nin kesinlik anlayışını tespit ederken onun akla gelebilecek her türlü delilsiz ihtimalden uzak kesinliği esas aldığı gözden uzak tutulmamalıdır. Bu çerçevede birşeyin kesin olarak varlığından bahsederken aksinin olmamasının delil getirilmesini de sıklıkla eleştirmektedir. Ona göre birşeyin varlığına ya da yokluğuna dair delilin olmaması kesin bir bilgi vermez. Bu anlamda birşeyin varlığını veya yokluğunu ispat edebilmek için kesin bir delile dayanmak gerekmektedir.⁸² Aslında

⁷⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 193.

⁷⁶ Râzî'nin bu konuyla ilgili bazı ifadeleri şöyledir: "Tam yakîn bedîhî mukaddimelerden bedîhîliğinin sahih olduğu bilinen bir terkible mürekkep delilden mütevellid olandır. Bu oldukça nadir olmakla birlikte yine de mümkündür." Bk., Râzî, *el-Mahsûl*, 2/ 31; "Bu kitabımın bir özelliği de hakiki ve tam bir yakîn ifade eden yakînî burhanları ve hakiki delilleri istinbat etmiş olmamdır. Maksudı sadece hasmı aciz bırakmak ve susturmak olan ilzamları değil." Bkz., Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 99.

⁷⁷ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 31.

⁷⁸ Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebîr: Mefâtîhü'l-gayb*, 1/ 32.

⁷⁹ Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fî 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîyyât*, 1/ 358; Muhammed Salih Zerkân, "Fahredden er-Râzî'de Bilgi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, trc. Doru 3/1 (2001), 152; Muammer İskenderoğlu, "Fahredden er-Râzî ve İbn Arabî'de Tanrı'yı Bilmenin İmkân ve Yöntemi: -Keşf mi Nazar ve İstidlâl mi?-", *Usûl Araştırmaları Dergisi*, 22 (2014), 173-174.

⁸⁰ İsmail Hanoğlu, *Fahredden er-Râzî'nin, Kitâbü'l-Mülahas fî'l-mantık ve'l-hikme Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 201.

⁸¹ Râzî'nin açıklamaları ve serd ettiği deliller için bkz., Râzî, *el-Metâlibü'l-'âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî*, 1/ 41-53.

⁸² Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 124-132.

Râzî'nin lafızların kesinlik ifade etmediği görüşünde kullandığı istidlal yöntemi de budur. Ancak Râzî'ye göre bu ihtimallerin olmadığını gösteren birtakım deliller bulunsa bile, lafzın bu ihtimallerden ârî olduğu hiçbir zaman bilinemez. Buna bağlı olarak da lafzî delillerin kesinliğinden söz edilemez. Burada da Râzî'nin kesin bilgiyi elde etmede tahkikî bir yöntemle hareket ettiği ve hiçbir şüpheye mahal kalmayacak bir kesinliğin peşinde olduğunu görmek mümkündür.

Râzî'nin yukarıda belirtilen nazarla ilgili görüş ve açıklamaları bilginin kesinliği konusunda oldukça titiz ve incelikli bir kavrayışa sahip olduğunu göstermektedir. Ancak onun kesinlik hakkındaki bu titiz ve şüpheli yaklaşımı metafizik alandaki kesinlik ile ilgilidir. Çünkü bu konularda hakikat tektir. Hakikatin tek olduğu meselenin kesinliğinde farklılık bulunamaz. Ancak tek bir hakikatin ve doğrunun aranamayacağı konularda zann bilgi değeri taşımaktadır. Dolayısıyla Râzî mutlak ve her türlü ihtimalden uzak kesinlik anlayışını eşyanın hakikati ile sınırlandırmaktadır.⁸³

Râzî'nin bilgi ve kesinlik konusunda nakli zikretmemesi, bilgi anlayışını bedîhî öncüllere ve burhan kıyasına dayalı nazarî akıl üzerine tesis etmesi onun Peygamber (s.a.v)'in bildirdiği vahyi dikkate almadığı anlamına gelmez. Böyle bir durum hiçbir İslam âlimi için söz konusu olamayacağı gibi Râzî gibi büyük bir İslam mütefekkir için de düşünülmesi mümkün değildir. Râzî esasen nebevî bilginin daha güçlü bir bilgi zeminine dayandırılmasını ve herkesin kabul etmesi gereken bir hakikat anlayışı ile güçlendirilmesini amaçlamaktadır. Bu anlamda onun bu yaklaşımı nebevî hikmet ve felsefî ilkeleri bir bütün olarak değerlendirdiğini göstermektedir.⁸⁴ Bununla birlikte metafizik meselelerde nazarın ulaştığı noktadaki kesinliği de sorgulaması⁸⁵Râzî'nin nihai kesinlik ve doğruluğa ulaşma arzusunun sofistlik şüphelere vardırıldığını düşündürülebilir. Ancak Râzî aslında metafiziğin meşruluğunu tesis eden varlık, imkan, hudûs vb. bedîhî kavramların oluşturduğu kısım, bu kavramlar esas alınarak yapılan akıl yürütmelerle süreç içerisinde burhânî kesinlik kazanma imkanını barındıran kısmı ayırmıştır.⁸⁶ Bu şekilde metafizikte kesin bilgiye ulaşmada temel bedîhî kavramlar ortaya koymuş hem de metafizik bilginin gelişime açık vasfını da belirlemiştir.⁸⁷

Râzî'nin lafızların kesinlik taşımadığı iddiası görüşlerini takip edenler tarafından da karşı çıkanlar tarafından da değerlendirilmiştir. Onun görüşlerini açıklayanlar genelde lafzî delillerin kesinliği mutlak olarak reddetmediğini,

⁸³ Hanoğlu, *Fahreddin er-Râzî'nin, Kitâbü'l-Mülâhhas fî'l-mantık ve'l-hikme Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*, 200-201.

⁸⁴ Râzî, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, 2/ 71-72; Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî: Küllî Perspektifler Arasında", *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*, ed. M.Cüneyt Kaya (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2018), 52.

⁸⁵ Râzî, *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-ilmî'l-ilâhî*, 1/ 41-53.

⁸⁶ Ömer Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, nşr. Ömer Türker, Osman Demir (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013), 35.

⁸⁷ Türker, "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî", 36.

karinelerle lafzî delillerin kesinliğinin mümkün olduğu fikrine sahip olduğunu belirtmektedirler.⁸⁸ Râzî'nin bazı eserlerinde kesinliğin karinelerle elde edileceğini ifade etmesinin, ⁸⁹iddiasının bu çerçevede yorumlanmasına zemin oluşturduğu söylenebilir. Ancak onun özellikle son yazdığı eserlerinde lafızların kesinlik taşımadığı iddiasını herhangi bir şart ve istisna olmaksızın ısrarla vurgulaması ve kelâmî bilgi metodolojisini kurduğu bir temel haline getirmesi bu iddiasından vazgeçmediğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı yerlerde karînelere kesinliğin mümkün olduğunu söylemesi, bu noktada en doğru görüşü ortaya koyma, belki de dilin kesinlik ifade etmediğini savunmanın tehlikelerini bertaraf etme şeklinde yorumlanabilir. Ancak karînelere kesinliğin imkanına dair söylemlerini, İsnevî'nin dediği gibi burhanî anlamda kesinlik değil, aklî meseleler dışındaki konularda geçerli olan kesinlik şeklinde yorumlamak daha isabetlidir.⁹⁰

Râzî'nin lafzî delillerin kesinliği ile ilgili görüşlerini değerlendiren Necmeddin et-Tûfî (ö. 716/1316) bu durumu, onun gerçeğe, nihaî kesinliğe ulaşma çabası ile ilişkilendirir. Ona göre Râzî yanlış olduğuna inandığı görüşleri sağlam bir metodoloji ile çürütmek, esaslı ve karşı konulamaz bir bilgi anlayışı tesis etmek için kesin bilgiyi gölgeleyen şüphelerin ortadan kaldırmanın peşine düşmüştür. Râzî'nin bu hususta gösterdiği üstün gayretleri, zaman zaman farklı görünen şeyleri dile getirmesini kaçınılmaz hale getirmiştir.⁹¹ Tûfî'nin bu tespitleri kayda değer olmakla beraber, Râzî'nin bu konudaki görüşleri çelişkili değil, nettir. Ancak o, aklî ve naklî ayırımına dayanarak bu iddiayı aklî meselelerle sınırlandırırsa da bu söylemin tehlikelerini görmüş olmalıdır ki bazı yerlerde karîne kaydıyla dilin, aklî meseleler dışında bilgi değeri taşıdığını söyleyerek, muhtemel tehlikeleri bir nebze önlemek istemiş olabilir. Fakat onun bu söylemleri yeterli görülmemiş ve ciddî eleştirilere tabi tutulmuştur.⁹²

Râzî lafızların hakikat bilgisine ulaşmada yeterli kesinliğe sahip olmadığını söylemekle birlikte onun bu iddiayı fıkıh usûlü eserinde detaylarıyla zikretmesi ona göre fıkıh usûlünün mahiyetinin ne olduğu sorusunu akıllara getirmektedir. Çünkü o fıkıh usûlünün de lafzî delillerle oluşturulduğu için kesin değil zannî bilgi kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁹³ Bu durum onun dilin kesinliği tartışmasını neden fıkıh usûlü içerisinde değerlendirmeye ihtiyaç duyduğu sorusunu akıllara getirebilir. Zira fıkıh usûlü zannî bilginin yeterli olduğu bir alan ise burada dil verileri bilgi verir. Bu nedenle burada dilin kesinlik taşımadığı iddiasını gündeme

⁸⁸ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-vusûl*, 2/ 59; Sirâceddin Urmevî, *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*, 1/ 256; Tâceddin Urmevî, *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl fî usûli'l-fıkh*, 1/ 383-385.

⁸⁹ Râzî, *el-Erba'în fî usûli'd-dîn*, 2/ 254; Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 409.

⁹⁰ İsnevî, *Nihâyetü's-sûl fî şerhi Minhâci'l-vusûl*, 2/ 29.

⁹¹ Ebü'r-Rebî' Necmeddîn Süleyman b. Abdülkavî et-Tûfî, *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdülkadir Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-âdâb, t.y.), 55; Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetavâ* (Medine: y.y., t.y.), 5/ 561-562.

⁹² Bu eleştirileri analiz etmek başlı başına bir makale konusu olduğu için yöneltilecek tepkilere bu makale kapsamında değinilmeyecektir.

⁹³ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 94; Râzî, *el-Kâşif'an usûli'd-delâil ve fusûli'l-'ilel*, 132; Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyet'l-usûl*, 1/ 146.

getirmenin bir anlamı kalmaz. Râzî'nin bu meseleyi fıkıh usûlüne taşıması, fıkıh usûlünün ilkelerini kelâm ilmine borçlu olması ile gerçekleşen iki ilim arasındaki irtibattan kaynaklanabilir. Yoksa fıkıh usûlünde lafzî delillerin esas olduğunu savunmakta, anlamın nasıl bilinebileceğini fıkıh usûlü eserinde detaylıca irdelemektedir.

Râzî lafızların kesinlik ifade etmediği tezini öne sürerek, Allah'ın vahyinden muradının anlaşılamayacağı iddiasında değildir. Öyle ki Allah'ın bir anlam kast etmeksizin bir söz söyleyeceğine ihtimal vermez. Çünkü böyle olduğu takdirde Allah ve Rasûlü'nün (s.a.v.) sözüne itimat etmek mümkün olmayacaktır ki böyle bir durum mümkün değildir.⁹⁴ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Râzî, hitâbın delil olma ve anlam ifade etme niteliğini savunmakla birlikte lafızlara dayanan hitâbın zikredilen gerekçelere bağlı olarak kesinlik bildirdiğini kabul etmektedir.⁹⁵ Nitekim Râzî anlam ve bilginin birbirinden farklı olduğunu savunur. Bir ifadenin anlamlı olması bilgi vermesi anlamına gelmez. Bir ifadenin anlamlı olması da zihnî bir içeriğe sahip olması sebebiyledir. Ancak anlamın yeri olan zihin, doğru bilgilere sahip olabileceği gibi yanlış hükümler de verebilir. Bu nedenle zihnî anlamın göstergesi olan lafız; bilgi (ilm, yakîn) ve kesinliğin göstergesi olamaz. Dolayısıyla ona göre naklî delillerin kesinlik ifade etmemesi anlamdan yoksun olduğunu göstermez.⁹⁶ Nitekim Râzî'nin lafzî delillerde anlamın tespit edilmesi noktasında tevakkuf ehline⁹⁷ yakın bir çizgiye sahip olmadığı görülmektedir.⁹⁸ Çünkü her ne kadar dilin kesinliği tartışması anlamın tespiti sorunuyla ilişki ise de Râzî, anlam sorunundan ziyade, lafzî delillerin hangi bilgi alanında kaynak olma niteliği taşıdığı ile ilgili problemin ardına düşmektedir.

SONUÇ

Râzî lafzın kesinlik ifade etmediğini esas alarak birbirine muhâlif birçok itikâdî mezhebin, naklî delillerle istidlal ederek mezhepsel kabullerinin kesin doğruluk taşıdığını iddialarını zayıflatmayı amaçlamaktadır. Lafzî delillerin kesinlik taşımadığını hemen hemen her eserinde bir esas olarak zikretmesi bu görüşünü yönteminin bir parçası olarak ortaya koyduğunu göstermektedir.

⁹⁴ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 386-389.

⁹⁵ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 388, 390.

⁹⁶ Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 388, 390.

⁹⁷ Ashâbu'lvakf olarak da tabir edilen bu gurubun yaklaşımı olarak nitelenen vakf hakkında farklı tanımlar bulunmakla birlikte burada kast edilen tevakkuf, Osman Güman'ın ilgili makalesinde belirttiği gibi; "Bir usûlcünün herhangi bir usûl meselesinde prensip hükmü koymayıp hükmü karineye bağlaması" anlamını içermektedir. Konu ile ilgili bk., Osman Güman, "Fıkıh Usûlü Geleneğinde Farklı Bir Tavrı: Tevakkuf", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2012), 143 vd.

⁹⁸ Râzî'nin nass lafızla ilgili değerlendirmeleri için bk., Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 231; Mecâzî anlamın tespiti ile ilgili görüşler için bk., Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 329, 332, 346; Hakikat ve mecazın bir arada bulunması hakkında bk., Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 342-343; Mecâzî anlamın nakille bilinebileceğini ifade etmesi hakkında bk., Râzî, *el-Mahsûl*, 1/ 329.

Lafızların kesinlik taşımadığı prensibi yakînî meselelerin tespitinde Râzî'nin esas aldığı bir ilke olarak görülmektedir. Çünkü hitapla amaçlanan bilgi, hakikat bilgisinde amaçlanan bilgideki kesinliğe sahip değildir. Hitâbın esası karşılıklı anlaşmanın sağlanmasıdır; bu ise karînelerle gerçekleşen esnek bir yapıdır. Çünkü hitâbı belirleyen esas unsur konuşanın iradesidir ve bu irade konuşma esnasında kullanılan karînelerle anlaşılır. Bu karîneler ise Râzî'ye göre mutlak kesinlik ifade eden unsurlar değildir. Bu nedenle de hitapla istidlâl kesin hakikat bilgisinin gerekli olduğu meselelerde değil, mümkünlerin alanı olan zannî meselelerde geçerli olmalıdır. Yakînî gerektiren meselelerde ise râcih itikat yani zann-ı gâlib yeterli değildir, bu noktada aksini gösteren bütün ihtimalleri ortadan kaldıran bir kesinliğin bulunması gerekir ki bu da naklî delillerin delâleti ile mümkün görünmemektedir.

Râzî'nin hakikat araştırmalarında lafzî delillerin kesinlik taşımadığı iddiası kesinlik ve bilgi anlayışı ile yakından irtibatlıdır. Bu anlamda Râzî sadece bedîhî önermelerin ve bu önermelerin burhanî kıyasla elde edinilen bilgilerin kesin bilgi verebileceğini savunmaktadır. Râzî'nin evrensel ve hakiki kesinliği tesis etme amacı aşıkardır. Râzî bu arayışında oldukça sistematik ve titiz bir metot izlemekte, kendi içerisinde tutarlı ve bütüncül bir bilgi anlayışı ortaya koyma çabasında olduğu görülmektedir. Ancak Râzî'nin lafzî delilleri tamamen hakikat bilgisinin dışında gören oldukça dar kapsamlı bu bilgi anlayışında insanların toplumsal varlıklarını idame ettirmelerini sağlayan aynı zamanda vahyin muhatabı olmalarına temel teşkil eden dilin gerçeklik alanını kesinlikten uzak, ihtimallerle sarmalanmış bir yapı olarak betimlenmektedir. Her ne kadar Râzî toplumsal yaşam alanının imkanlar alanı olduğu için, ihtimallerden arındırılması mümkün olmayan dilin, bu kapsamda bilgi verdiğini belirtse de vahyin dil vasıtasıyla insanlara beyan edilmesi sebebiyle dile olan güvenin ortadan kaldırılması bu anlamda dinî bilginin güvenilirliğinin de sorgulanmasını gerektirecektir. Bu durumda şer'î ve dinî kesin bilginin olmadığını kabul etmek vahyin gerçekliğini reddetme anlayışına kadar götürülebilir. Her ne kadar Râzî ilimlerin en üstünü olarak nitelediği hakikat bilgisinin araştırıldığı kelâm ilminde tüm şüphe ve mezhebî kabullerden uzak bir metot ortaya koymayı amaçlasa ve bu anlamda kelâmî, fikhî ve toplumsal bilgi alanlarını birbirinden ayırarak böyle bir karmaşayı önlemeye çalışsa da, mutlak olarak lafızların kesinlik ifade etmediği görüşünü ortaya koymak dilin, dolayısıyla da vahye dayalı bilginin varlığını tehlikeye atmak demektir. Ayrıca vahiy sadece toplumsal alanı düzenlemek için insanlığa tebliğ edilmemiştir. Aksine vahiy, ilk olarak toplumsal ve bireysel düzlemde hakikat bilgisini, Allah'ın varlığını ve birliğini teyit etmektedir. Buna karşılık vahyin insanlar tarafından algılanmasının esas aracı olan dilin kesinlik bildirmediğini savunmak, vahyin herhangi bir lafız düzleminde değerlendirilmesine kapı aralamaktadır. Buna bağlı olarak Allah tarafından vahiyle bildirilen delil, dil aracılığıyla ifade edilmesi sebebiyle, insanlar tarafından öne sürülen herhangi bir görüşle aynı bilgi zemininde yer almaktadır. Bu ise vahiyle vahiy olmayanın birbirine karıştırılması ve eşit seviyede görülmesi, şer'î asılların iptali ve vahiyle tesis edilmiş İslâm ilkelerinin ve İslâm toplumunun sarsılması tehlikesini içermektedir. Râzî'nin lafızların kesinlikten

uzak olduğuna dair yaklaşımı bu tehlike nedeniyle oldukça eleştirilmiş, lafzî delillerde kesinliğe ulaşmanın mümkün olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî: Küllî Perspektifler Arasında". *İslâm Felsefesi: Tarih ve Problemler*. 429-464. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2018.
- Altaş, Eşref. "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. 91-164. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013.
- Âmidî, Ali b. Muhammed el-. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Thk. Şeyh Abdürrezzâk Affî. 4 Cilt. Riyad: Darü's-sami'î, 1424/2003.
- Arıcı, Müstakim. "İslâm Düşünce Tarihinde Fahreddin er-Râzî Ekolü". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. 167-202. İstanbul: t.y., 2013.
- Başoğlu, Tuncay. "Fıkıh Usûlünde Fahreddin er-Râzî Mektebi". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. 243-263. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Mustafa. *Fahreddin er-Râzî'de Bilgi Teorisi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim. *es-Savâ'iku'l-mürsele 'ale'l-Cehmiyye ve'l-Mu'attıl*. 4 Cilt. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1412/1992.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali Seyyid Şerif. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Thk. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1424/1998.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebi'l-Me'âlî Abdülmelik Abdullah b. Yûsuf. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. Thk. Abdülazîm ed-Dîb. 2 Cilt. Katar: y.y., 1399/1978.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *Maksadü'l-esnâ fi şerhi me'âni esmâillâhi'l-hüsna*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1423/2003.
- Görgün, Tahsin. "Klasik Anlama Yöntemlerinin (Fıkıh ve Tefsir Usûlü) İmkân ve Sınırlar". *Güncel Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı (Tebliğ ve Müzakereler)*. 305-326. Ankara: DİB Yayınları, 2004.
- Görgün, Tahsin. "Varlık ve Bilgi Cihetinden Kur'ân". *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçır vd.. 11-19. Ankara: Özkan Matbaacılık, 2010.
- Güman, Osman. "Fıkıh Usûlü Geleneğinde Farklı Bir Tavrı: Tevakkuf", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33 (2012): 139-173.
- Haklı, Şaban. "Fahreddin er-Râzî'nin Bilgi Teorisi". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. 423-452. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013.
- Hanoğlu, İsmail. *Fahreddin er-Râzî'nin, Kitâbü'l-Mulahhas fî'l-mantık ve'l-hikme Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*, (Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 2009.
- İbn Ebü'l-Hadîd, Ebû Hamid İzzeddin Abdülhamid b. Hibetullah. *Şerhü'l-âyâtî'l-beyyinât*. Thk. Muhtâr Cebî. Beyrut: Dâru sadr, 1416/1996.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim. *Beyânü telbîsi'l-Cehmiyye fî te'sîsi bide'ihim kelâmiyye*. Thk. Yahya b. Muhammed el-Hüneydî. 9 Cilt. Medine: y.y., 1426/2005.

- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim. *Der'u te'âruzi'l-akl ve'n-nakl*. Thk. Muhammed Reşad Sâlim., 11 Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhâlim. *Mecmû'u Fetavâ*. 35 Cilt. Medine: y.y., t.y.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usûlünde Mütakellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2011.
- İsfâhânî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmûd el-. *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fi 'ilmi'l-usûl*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud - ve Ali Muhammed Muavvaz. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1418/1998.
- İskenderoğlu, Muammer. "Fahredden er-Râzî ve İbn Arabî'de Tanrı'yı Bilmenin İmkân ve Yöntemi: -Keşf mi Nazar ve İstidlâl mi?-. *Usûl Araştırmaları Dergisi*. 22 (2014): 169-188.
- İsnevî, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdurrahîm b. el-Hasan. *Nihâyetü's-sûl fi şerhi Minhâci'l-vusûl*. 4 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-kütüb, t.y.
- Karâfî, Ebû'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. İdris b. Abdürrahim. *Nefâisu'l-Usûl fi Şerhi'l-Mahsûl*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcud - ve Ali Muhammed Muavvaz. 9 Cilt. Mekke: Mektebetü'nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/1997.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Erba'in fi usûli'd-dîn*. Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye, 1406/1986.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Kâşif 'an usûli'd-delâil ve fusûli'l-ilel*. Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Beyrut: Dârü'l-cil, 1412/1992.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*. Thk. Câbir Feyyâz el-'Alvânî. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, t.y.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Me'âlim fi 'ilmi usûli'l-fikh*. Thk. Ali Muhammed Muavvaz - ve Abdülmevcud el-Me'âlim fi 'ilmi usûli'l-fikh, thk. Ali Muhammed Muavvaz., Kahire: Dârü'l-ma'rife, 1414/1994.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabîyyât*. 2 Cilt. Came'dârî emvâl merkez: t.y.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Metâlibü'l-âliye mine'l-'ilmi'l-ilâhî*. Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. 9 Cilt. t.y.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Esâsü't-takdîs*. Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye, 1406/1986.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *et-Tefsîrü'l-kebîr: Mefâtihü'l-gayb*. 3. Baskı., 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, 1412/1992.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Halku'l-Kur'ân beyne'l-Mu'tezile ve Ehli's-sünne*. Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Beyrut: Dârü'l-cil, 1412/1992.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Lübâbü'l-İşârât ve't-tenbîhât*. Thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye, 1406/1986.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Muhassalü efkârî'l-mütakaddimîn ve'l-müteahhirîn mine'l-'ulemâi ve'l-hukemâi ve'l-mütakellimîn*. Kahire: Mektebetü'l-külliyetü'l-Ezheriyye, t.y.
- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyet'l-usûl*. Thk. Sa'îd 'Abdullatif Fûde. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'z-zehâir, 1431/2010.

- Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Şerhu 'Uyûni'l-hikme*. 2 Cilt. Tahran: Müessesetü's-Sâdık, 1373/1954.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ud b. Mahmûd el-Buharî el-Mahbûbî. *et-Tavzîh fî halli ğavâmizi't-Tenkîh*. Thk. Muhammed Adnan Derviş. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1418/1998.
- Shihadah, Ayman. "From Al- Ghazâlî to al-Râzî: 6th/12th Century Developments in Muslim Philosophical Theology". *Arabic Sciences and Philosophy*. 15 (2005), 141-179.
- Teftazânî, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah. *Şerhü'l-Makâsîd*. Thk. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: 'Alemü'l-kütüb, 1418/1998.
- Tûfî, Ebü'r-Rebî' Necmeddîn Süleyman b. Abdülkavî. *el-İksîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Thk. Abdülkadir Hüseyin. Kahire: Mektebetü'l-âdâb, t.y.
- Türker, Ömer. "Eş'arî Kelâmının Kırılma Noktası: Cüveynî'nin Yöntem Eleştirileri". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 19 (2008): 1-24.
- Türker, Ömer. "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî". *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. 17-40. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, 2013.
- Türker, Ömer. *Seyyid Şer'îf Cürcanî'nin Te'vil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıki ve Dilbilimsel Temelleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006.
- Urmevî, Ebü's-Senâ Sirâcüddin Mahmûd Sirâceddin. *et-Tahsîl mine'l-Mahsûl*. Thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988.
- Urmevî, Tâceddin Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hüseyin. *el-Hâsıl mine'l-Mahsûl fî usûli'l-fikh*. Thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenid. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1408/1988.
- Yahya, Kiyân Ahmed Hâzim. *el-İhtimâlâtü'l-lüğaviyye el-muhille bi'l-kat' ve te'âruzuha inde'l-usûliyyîn*. Beyrut: Dâru'l-medâri'l-İslâmî, 2013.
- Yılmaz, Sabri. Sabri Yılmaz, *Ayşî Mehmed Tirevî ve Netâicü'l-Ezhân*, İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2014.
- Yılmaz, Sabri vd. "Cüveynî'ye Göre Kelâmullah ve Kelâm-ı Nefsî", *Kelâm Araştırmaları Dergisi [Kader]*, 9/1 (2011): 215-232.
- Zerkan, Muhammed Salih. "Fahreddin er-Râzî'de Bilgi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Trc. Doru 3/1 (2001): 149-162.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed Bahadır b. Abdillâh. *Teşnîfü'l-mesâmi' bi Cem'i'l-cevâmi' li Tâceddîn es-Sübkî*. Thk. Seyyid Abdülaziz - ve Abdillâh Rabî'. Kahire: Mektebetü Kurtuba, t.y.